

Anna ZIMNOWODZKA

Wyższa Szkoła Języków Obcych

im. Samuela Bogumiła Lindego w Poznaniu

 <https://orcid.org/0000-0003-2119-4644>

PÓŻNOANTYCZNA *TARRACO*. KONTYNUACJA I ZMIANA W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ (III–V WIEK)

LATE ANTIQUE *TARRACO*. CONTINUITY AND CHANGE IN URBAN SPACE (3rd–5th CENTURY)

Established in the 3rd century BCE, *Tarraco* reached its heyday in the 2nd century (AD). In the second half of the 2nd and at the beginning of the following century, despite the noticeable progressive recession of the city (abandonment of the theater and the nymphaeum, decrease of artistic activities), selected buildings and districts in the city were still flourishing (including the port area, the temple of Augustus and the amphitheater). The process of transformation of the city proceeded slowly, even in the 4th century, when the forum of the colonies was abandoned, some buildings, including the *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, continued to perform their functions. In the 5th century, as evidenced by epigraphy, a part of the square was still used for representative purposes, with the rest of it being replaced by residential buildings. The circus was still in use until the middle of the 5th century. The demolition, in the second half of the 5th century, of the temple of Augustus, which dominated the city, and the gradual erection of Christian basilicas, first outside the city and from the 6th century onwards, also within it, marked the end of an era in the history of the city.

Keywords: *Tarraco*, provincial forum, colonial forum, harbour, *suburbium*

Słowa kluczowe: *Tarraco*, forum prowincji, forum kolonii, port, *suburbium*

Początki i rozwój rzymskiej *Tarraco* (III wiek p.n.e.–II wiek n.e.)

Założona w III wieku p.n.e. (w 218 p.n.e.) rzymska *Tarraco* położona była na wzgórzu (około 80 metrów n.p.m.), które łagodnie opadając w kierunku morza tworzyło dwie zatoczki (il.1). Pierwsza z nich, wschodnia (obecna plaża Miracle),

była zamknięta cyplem¹. Za nim, aż do ujścia rzeki Tulcis (obecnie Francolí) rozciągała się zatoka zachodnia, która stała się załążkiem portu (Terrado Ortuño 2019: 58)², a w konsekwencji, wraz z założonym na wzgórzu *castrum*, prężnie rozwijającego się miasta, którego apogeum rozkwitu przypada na II wiek n.e. Wówczas miejsce otoczonego murami obozu wojskowego zajął wzniesiony tarasowo monumentalny kompleks budowli, nad którym górowała świątynia poświęcona Oktawianowi Augustowi. Na niższym tarasie rozciągał się imponujący plac reprezentacyjny, poniżej którego znajdował się cyrk (Macias Solé et al, 2010: 52; Mar et al. 2015b: 83–209; Zimnowodzka 2019: 273). Miasto w tym czasie zaopatrywane było w wodę głównie dzięki akweduktom, a nieczystości odprowadzane były do morza poprzez główny kolektor (Ruiz de Árbulo et al. 2015: 117–137). Niższe partie wzgórza zajmowała zabudowa mieszkalna i forum kolonii z monumentalną bazyliką oraz świątynią trójcy kapitolinińskiej. W pobliżu wznosił się teatr oraz sąsiadujące z nim nimfeum. W niedalekiej odległości rozwijała się dzielnica portowa (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 129–140; Mar et al. 2015a: 162–188, 286–322; Terrado Ortuño 2019: *passim*).

W północno-wschodniej części, *extramuros* antycznego miasta, wybudowano amfiteatr (Mar et al. 2015b: 213–236). Do miasta można się było dostać biegnącą ze wschodu Via Augusta (Herculea), która, przecinając poniżej cyrku miejską dzielnicę *intramuros*, kierowała się dalej na zachód (Mar et al. 2015a: 64n, 66, 102).

W takim mniej więcej kształcie miasto przetrwało do drugiej połowy II wieku, kiedy pojawiły się pierwsze objawy kryzysu społecznego i ekonomicznego (il. 1). Znacząco ograniczono wówczas działalność artystyczną, zmniejszono ilość układanych podłóg mozaikowych, wykonywanych rzeźb oraz inskrypcji. Jeszcze pod koniec II wieku opuszczono jedną z bardziej emblematicznych budowli miasta: teatr oraz przylegające do niego nimfeum przeznaczone na odpoczynek dla osób uczestniczących w przedstawieniach teatralnych (Macias Solé 2000: 260; Mar, Guidi-Sánchez 2010: 173; Mar et al. 2015b: 316; Zimnowodzka 2019: 276).

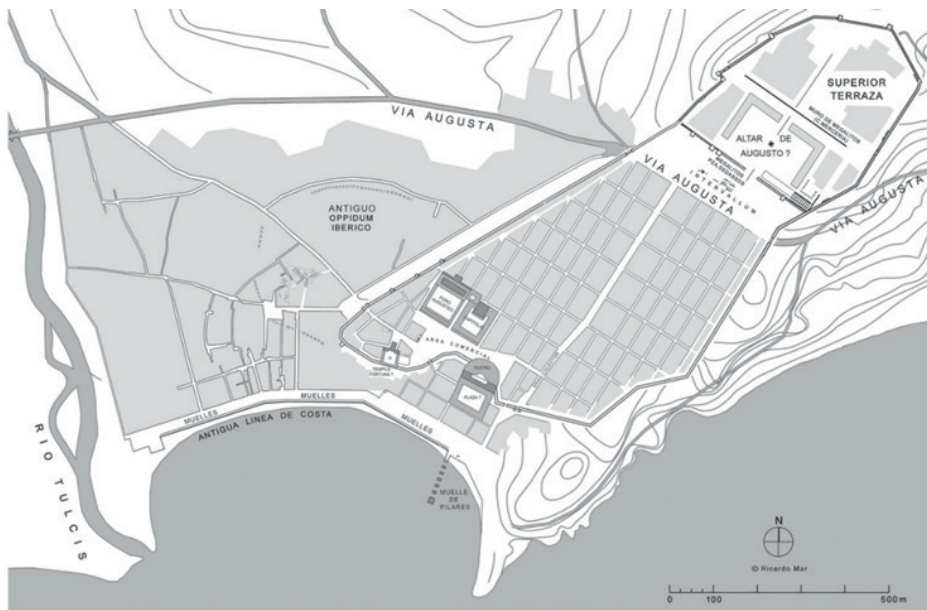
Te pierwsze symptomatyczne zjawiska były zapowiedzą zmian, które pojawiły się w *Tarraco* w kolejnych stuleciach. Zostaną one zaprezentowane, poczynawszy od III, a skończywszy na V wieku, w układzie chronologicznym. Dla dodatkowej przejrzystości, przestrzeń miasta zostanie podzielona na sektory, które w każdym stuleciu przedstawione będą w takiej samej kolejności: najpierw rozpościerający się na wzgórzu kompleks cesarski z forum prowincji, następnie niżej położona dzielnica mieszkalna z forum kolonii, dzielnica portowa, przedstawione zostanie

---

¹ Cyplel został zdemontowany podczas przebudowy nowoczesnego portu, zob. Terrado Ortuño 2019: 58.

² Przybliżona długość linii brzegowej, obejmującej obie zatoki wynosiła około 1750 m długości i 550 m szerokości. Port mógł zajmować powierzchnię od 15 do 17 hektarów, a głębokość doku portowego wynosiła między 9 a 11 metrów. Port z okresu rzymskiego znajduje się pod poziomem aktualnej zabudowy miejskiej. W wyniku cofającego się morza, teren miasta zwiększył się o obszar obejmujący mniej więcej cztery współczesne ulice, trakcję kolejową oraz molo, zob. Terrado Ortuño 2019: 58.

także działanie systemu dostarczania i dystrybucji wody w mieście. Na końcu opisane zostaną także suburbia: w północno-wschodniej części *Tarraco* oraz w części zachodniej, przy ujściu rzeki Tulcis (Francolí) do morza.

Il. 1. Tarraco – obiekty funkcjonujące w mieście do II w. (Mar, Guidi-Sánchez 2010: 174).

Pierwsze zmiany w *Tarraco* w III wieku

Kompleks cesarski

Już na początku III wieku coraz bardziej staje się widoczny proces postępującej polaryzacji dwóch części miasta. Górujący nad miastem reprezentacyjny zespół cesarski ze świątynią Augusta, forum prowincjonalnym oraz cyrkiem nie ulegał większym przebudowom, choć sama świątynia na początku III wieku, z polecenia Septymiusza Sewera, doczekała się odnowy, o czym tak wspomina autor *Historii Augusta*:

Wysłano Sewera do Hiszpanii; tam śniło mu się, że najpierw kazano mu odbudować świątynię Augusta w Terrakonie, chylącą się już ku upadkowi, a potem ze szczytu najwyższej góry patrzył na świat i Rzym, podczas gdy prowincje śpiewały przy dźwięku liry lub fletu (SHA, Sept. 3, 4–5)³.

³ Tłumaczenie SHA (*Scriptores Historiae Augustae*) na podstawie: *Historycy cesarstwa rzymskiego* (1966), tłum. H. Szelest, Warszawa: Czytelnik.

Forum kolonii

Wydaje się, że w pierwszej połowie III wieku również dolna część miasta nie ulegała większym transformacjom. Forum kolonii ze świątynią kapitolińską oraz imponującą bazyliką funkcjonowało co najmniej do połowy III wieku (il. 2, punkt 1–2), o czym świadczą wykonane na cześć cesarza Aleksandra Sewera (208–235) i Filipa Araba (204–249) inskrypcje, znalezione podczas prowadzonych tu wykopaliisk (CIL II2 /14.2, 922 = RIT 85; CIL2, 06083 = RIT 86)⁴.

Niedługo później, podczas opisywanego w tekstach źródłowych (*Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*: 7, 22) ataku Franków na miasto między 260 a 264 rokiem, forum sąsiadującą z nim dzielnicę mieszkalną strawił ogromny pożar (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 134n; Macias Solé 2011: 198).

Mimo ogromnych zniszczeń forum nadal pełniło dotychczasową funkcję, podobnie jak usytuowane nieopodal (przy obecnej ulicy Apodaca) łaźnie. Znamienne jest jednak porzucenie zabudowy miejskiej w jego pobliżu (Gurt i Esparaguera 2000: 445; Macias Solé 2000: 261; Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 136–138; Ruiz Bueno et al. 2020: 377).

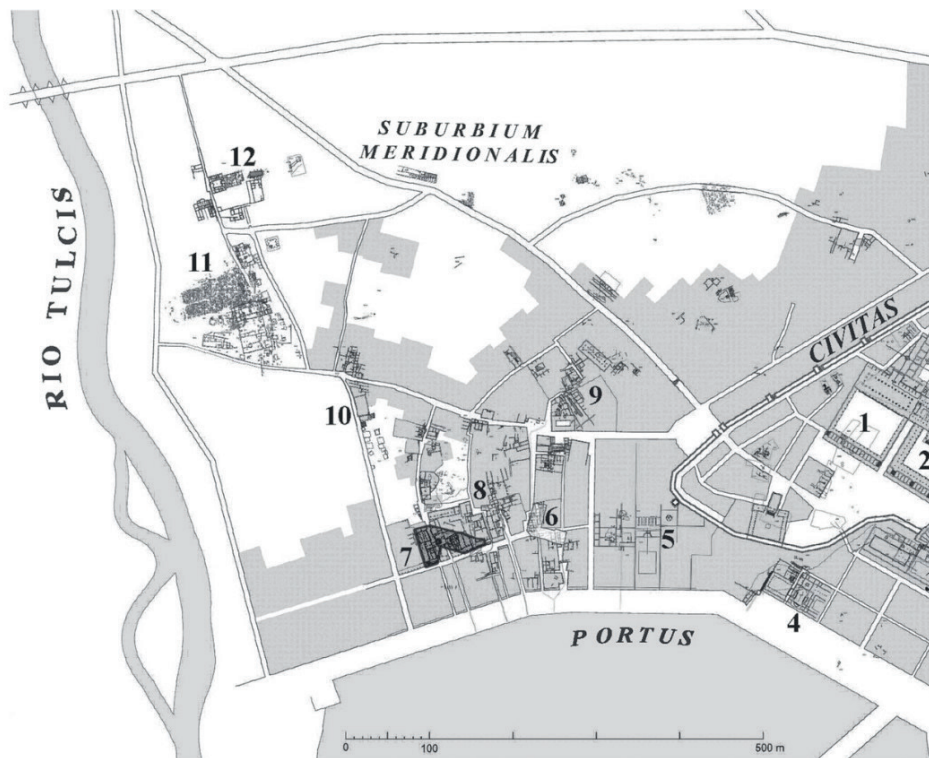
Dzielnica portowa

W III wieku znaczące zmiany zachodzą zwłaszcza w dzielnicy portowej (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 135). Część magazynów portowych (*horrea*) uległa przebudowie na mniejsze lokale o funkcjach mieszkalnych (Macias Solé 2011: 198). Rolę centrum kulturowego dzielnicy pełniły wybudowane, przy obecnej ulicy Sant Miguel termy publiczne (Arrayás, 2014: 120n; Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 134), które uznawane są przez badaczy za ostatnią tak okazałą (3000 m²), budowlę użyteczności publicznej wzniesioną w *Tarraco* przez obywateli rzymskich (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 131, 134n) (il. 2, punkt 4; il. 4). Podobnie, jak większa część dzielnicy portowej, uległa jednak zniszczeniu w wyniku trawiących miasto pożarów podczas wspomnianego wyżej najazdu Franków. O ile termy z czasem zostały odbudowane, duża część mieszkańców dzielnicy musiała nagle opuścić swoje domy⁵. Uszkodzona sieć ulic miejskich

⁴ [D(omino) n(ostro) M(arco) Aure] / I[l]io Severo] / Al[exandro] / Pio [Fel(ici) Invicto Aug(usto)] / div[i magni Antonini f(ilio)] / div[i Severi Pii nep(oti) p(ontifici) m(aximo)] / trib(unicia) p[ot(estate) 2 co(n)s(uli) 2 proco(n)s(uli) p(atri) p(atriae)] / sev[iri Aug(ustales)]; Imp(eratori) Caes(ari) [[M(arco) Iul(io)] / [[P[h]ilippo]] / Pio Felici Invic(to) Aug(usto) pontif(ici) / max(imo) trib(unicia) pot(estate) / p(atri) p(atriae) co(n)s(uli) proc[o(n)s(uli)] / ordo de[ur(ionum)] / Tarr[ac(onensium)] / devotus n[umini] / maies[tatique] / ei[us]; Inskrypcje pochodzą z opracowania: Alföldi, G. (1975), *Die römischen inschriften von Tarraco*. Berlin: De Gruyter – cytowanego w tekście jako RIT lub E. Hübner (1869), *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, cytowanego w tekście jako CIL.

⁵ Dowodzić tego mają znaleziska w odkrytej kuchni, w której zachowane sprzęty zostały na swoim pierwotnym miejscu użytkowania, bądź wyniesione na patio lub przylegającą ulicę.

wraz z kanalizacją częściowo przestała być użytkowana, a główne ciągi komunikacyjne zostały znacznie zwężone (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 135).

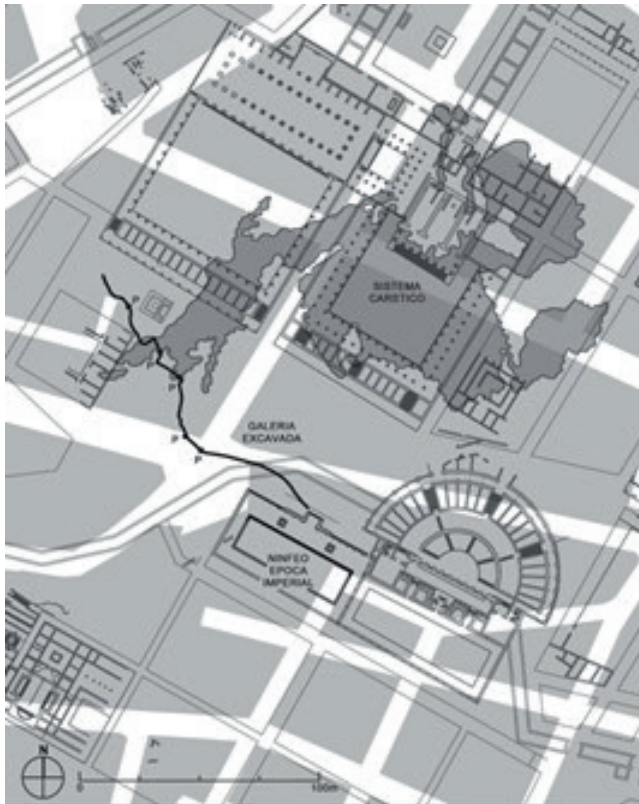
Il. 2. Dzielnica portowa oraz suburbium zachodnie Tarraco w okresie późnoantycznym (III–V w.): 1. Bazylika i forum kolonii, 2. Świątynia kapitolńska, 3. Teatr i nimfeum, 4. Thermae Montanae, 5. Domus, 6. Domus z balnea, 7. Rezydencja z okresu wizygockiego, 8.–9. zabudowa mieszkalna, 10. droga w kierunku nekropoli, tzw. Camí de la Fonteta, 11. Bazylika Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza na nekropoli wczesnochrześcijańskiej, 12. Tzw. Bazylika Północna (del Parc Central) (Mar, Guidi-Sánchez 2010: 174).

Dystrybucja wody

Problem zaopatrywania miasta w wodę w III wieku wydaje się jeszcze nie do końca zbadany. Dotychczas nie znaleziono jednoznacznej odpowiedzi na pytanie czy powstałe w okresie cesarskim (pod koniec I wieku p.n.e.) dwa akwedukty (określane jako Gayá y Francolí) wciąż działały w III wieku. Część badaczy uważa, że przestały działać właśnie w tym okresie; przeciwnicy tej teorii, opierając się na wynikach badań z górnej części miasta (z placu reprezentacyjnego), przedłużają ich funkcjonowanie aż do wieku VI (Sánchez López, Martínez Jiménez 2016: 160).

Nie ma jednak wątpliwości, że w III wieku dużą rolę w dystrybucji wody (również pitnej) odgrywały znane jeszcze z okresu republikańskiego podziemne wody krasowe (il. 3). Tworzyły one podziemne jezioro (5000 m²) rozciągające się pod „dolną częścią miasta” (Arrayás Morales 2014: 123)⁶. Dzięki korytarzom doprowadzającym wodę z podziemnych złóż działały w III wieku termy przy ulicy Apodaca (Arrayás Morales 2014: 120, 122; Díaz, Puche 2001–2002: 312), termy przy ulicy Sant Miquel w dzielnicy portowej, oraz liczne studnie, m.in. tzw. studnia *pou Cartanya*, w pobliżu forum kolonii, Font de Lleons (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 136; Ruiz de Árbulo et al. 2015: 129) oraz działająca do połowy III wieku studnia i nimfeum przy ulicy Vapor (carrer del Vapor) w dzielnicy portowej (Arrayás Morales 2014: 126; Macias et al. 2013: 201–203). Nieczystości z miasta do morza wciąż odprowadzał największy kolektor mieście, na którego fragmenty natrafiono w okolicy ulic Apodaca i Cartagena (Díaz, Puche 2001–2002: 298) oraz pod areną cyrku (Remolà 2013: 391).

Il. 3. Podziemne wody krasowe w Tarraco (Ruiz de Árbulo et al. 2015: 122).

⁶ Na korytarz, doprowadzający wodę z jeziora do miasta, natrafiono w pobliżu forum kolonii podczas prac nad budową nowego parkingu przy ulicy Gasòmetre nr 32 w 1996 roku.

***Suburbium* (północno-wschodnia część miasta) / Amfiteatr**

Pewne transformacje dotknęły także obiekty w północno-wschodniej części miasta. Powstały tam lub uległy przebudowie wille podmiejskie („*Vil·la del Mosaic*” z połowy III wieku oraz przebudowana w III wieku „*Vil·la Robert d’Aguiló*” z pierwszego wieku)⁷ (Arbeloa i Rigau 1987: 93–95, 98n), a także najbardziej emblematiczna budowla *suburbium*: poddany przebudowie w 221 roku amfiteatr (Mar et al. 2015b: 319). Zwieńczeniem prac rewitalizacyjnych było umocowanie na wysokości trybun inskrypcji na cześć zleceniodawcy, cesarza Heliogabala (218–222) – inskrypcja otaczała całą budowlę i być może była najdłuższa w całym cesarstwie (Mar et al. 2015b: 319–322)⁸.

W 259 roku, podczas docierających na Półwysp prześladowań cesarza Waleriana (253–260)⁹, amfiteatr stał się świadkiem męczeństwa przedstawicieli lokalnego duchowieństwa: biskupa Fruktuoza i dwóch diakonów Auguriusza i Eulogiusza, o czym dowiadujemy się z najstarszego, jakim dysponujemy, odnoszącego się do kultu męczenników na Półwyspie Iberyjskim tekstu źródłowego tzw. *Akt Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza* (*Passio Fructuosi, Augurii et Eulogii*, w: Musurillo 1972: 176–185; *Pasionario Hispánico*: 183–186; *Pasionario*: 71–79)¹⁰. Skutki tego wydarzenia w dłuższej perspektywie znacząco wpłynęły na zmiany w przestrzeni miejskiej *Tarraco*.

⁷ Nazwy willi podane są w języku katalońskim, ponieważ takich nazw używają badacze zajmujący się tymi obiektami.

⁸ [[Im[p(erator) C[aes(ar)]] Div[i] M[ag]ni [An]to[ni]ni [[fi[lius]] Divi Seve[r]i [[n]e[p]os [M]ar[cu]s] A[u]re[li]u[s] Ant[on]inu[s] [Pi]u[s] Fe[l]ix A[u]gu[s]t[us], p[ro]nt[ifex] m]a[x(imus)], sacer[d]o[s] a[m]p[li]s[simus] // D[ei] I[n]victi So[ll]is Elagab[ali], [t]r[i] b[un]icia)] p[ro]te[st]ate III, c]o(n)[s(ul)] III], de[s]ignatus III]I, p[ater] p[at]riae, proco(n)s(ul)], [a]m[phit]h[eatru]m [cum] po[rt]i[s] pul[pit]o g[radib]us [p]o[di]o arena restitu]it], RIT 84.

⁹ Cesarz w 257 roku wydał edykt zabraniający kultu chrześcijańskiego i zgromadzeń na cmentarzach oraz zobowiązujący członków hierarchii kościelnej do złożenia rytualnych ofiar. W zarządzeniu z 258 roku nakazał egzekucję tych, którzy odmówili złożenia ofiary oraz konfiskatę mienia chrześcijan z wyższych warstw społecznych, o czym Cyprian z Kartaginy tak pisał: „Walerian wydał do senatu zarządzenie, aby biskupi, prezbiterzy i diakoni zostali zaraz straceni, senatorowie zaś i znakomici mężowie i członkowie rzymskiego rycerskiego stanu po utracie godności mają być pozbawieni majątku; gdyby zaś po jego utracie byli dalej chrześcijanami, mają być również ścięci”: Cyprian z Kartaginy, *Ep* 80, 1 (cyt. za: Cyprian z Kartaginy, *Listy*, tłum. o. W. Szołdrski, Warszawa 1969. 306); Więcej na ten temat, zob. Friend, W.H. (1965), *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford. 408n.; Baslez, M.F. (2009), *Prześladowania w starożytności*. Tłum. E. Łukaszuk. Kraków. 344–351; Ziółkowski A. (2012), *Starożytność*, Warszawa. 876n.

¹⁰ Opracowanie ojca Fábrega Grau, Á. (1953), *Pasionario Hispánico (siglos VII–IX)*, t. 2, Madrid, Barcelona, cytowane będzie w tekście jako: *Pasionario Hispánico*, natomiast wydanie Pilar Riesco Chueca (1995), *Pasionario Hispánico*, Sevilla, jako: *Pasionario*. Historię męczeństwa Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza przedstawia również Prudencjusz w VI hymnie *Peristephanon Pe* VI cytowany w tekście jako *Pe* (CCL 126: 314–320).

Możliwe także, że sąsiadująca z amfiteatrem i rozciągająca się wzdłuż *Via Augusta* nekropola, którą w tym okresie przestano użytkować, po wspomnianych wydarzeniach straciła na atrakcyjności na rzecz powstającej w III wieku nekropoli w zachodniej części miasta, w okolicach rzeki Tulcis, gdzie, jak wynika z badań archeologicznych, zostali pochowani umęczeni w amfiteatrze duchowni (Arbeloa i Rigau 1987: 105–108; López Vilar 2006: 259; Macias et al. 2015: 1–2; Serra-Vilaró 1936: 64).

Kontynuacja i zmiana w topografii miasta po reformie Dioklecjana (IV wiek)

Ważnym wydarzeniem, które wpłynęło na postępujące zmiany w urbanistyce miejskiej *Tarraco* u progu IV wieku była przeprowadzona w 297 roku reforma administracyjna cesarza Dioklecjana (284–305), która spowodowała zepchnięcie *Tarraco* na peryferia ośrodka władzy cesarskiej (Jaczynowska, Pawlak 2008: 323n.; Ziółkowski 2012: 892n)¹¹. Od tego momentu bowiem cały Półwysep tworzył podległą prefekturze Galii *Dioecesis Hispaniarum*, ze stolicą w Méridzie (*Emerita Augusta*). Wewnętrzny podział nowej diecezji spowodował, że *Tarraco* jako centrum administracyjne dotychczasowej *Hispania Citerior* utraciła ponad połowę swoich terytoriów. Zachowując jednak status stolicy prowincji, określanej odtąd *Hispania Tarraconensis*, miasto w dalszym ciągu utrzymywało swe polityczne tradycje.

Kompleks cesarski

Kompleks cesarski na wzgórzu nie ulegał transformacjom przez cały IV wiek (Macias et al. 2009: 453–454). O tym, że wciąż wzbudzał niekłamany zachwyt świadczy IV-wieczny utwór Auzoniusza (ok. 310–393 r.) *Ordo urbium Nobilium*, w którym poeta opisując 20 najsłynniejszych miast cesarstwa wspomina również „potężną fortecę Tarragony” (*arce potens*) (Ausonius: 11–14, 1–5)¹².

¹¹ Cały teren Półwyspu Iberyjskiego jako Diecezja *Hispanii* (*Dioecesis Hispaniarum*) był częścią prefektury Galii, a jej obszar podzielono na następujące prowincje: *Baetica* (stolica: *Corduba*), *Lusitania* (stolica: *Emerita Augusta*), *Gallaecia* (stolica: *Bracara Augusta*), *Tarraconensis* (stolica: *Tarraco*), *Carthaginensis* (stolica: *Cartago Nova*) oraz położona w północnej Afryce *Mauretania Tingitana* (stolica: *Tingis*), *Ex Laterculo Polemii Silvii, Nomina omnium provinciarum* (A. Riese, wyd., *Geographi latini minores*, Heilbronn 1878: 131).

¹² Auzoniusz mógł posiadać sporą wiedzę o mieście, bowiem było ono siedzibą zarządcy (*praeses* – *corrector*) prowincji *Tarraconense*, którym przed 382 rokiem był zięć siostry Auzoniusza – Paulin. Jego cnoty poeta wychwala w dedykowanym mu jednym z utworów cyklu *Parentalia*: „Posadę dać ci chciała także Tarragona, / Aby zapewnić sobie takiego patrona”, Ausonius, *Parentalia*, 24, 11–12, za: Auzoniusz (2017), *Dziela*. t. 1, przeł. J. Stadler, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.

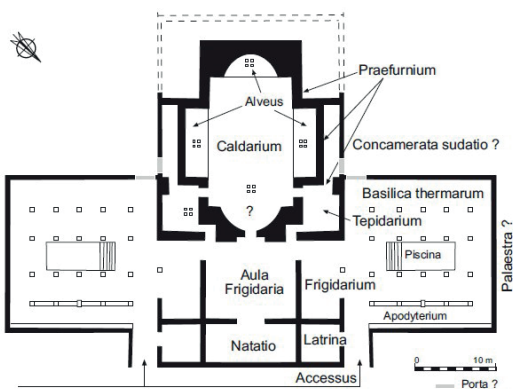
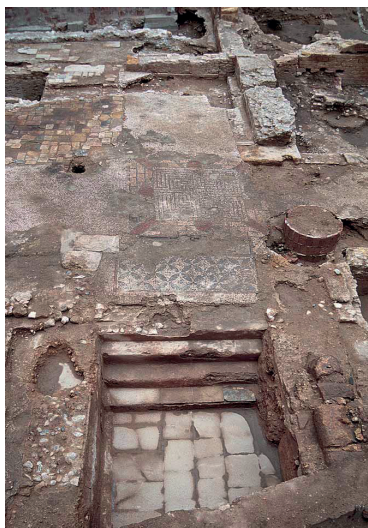

Forum kolonii

W niższych partiach miasta, w pobliżu forum kolonii, sytuacja wyglądała inaczej. Tam w IV wieku zauważa się dalsze opuszczanie zabudowy miejskiej (Gurt i Esparraguera 2000: 445; Macias Solé 2000: 261; Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 136–138; Ruiz Bueno et al. 2020: 377), a także samego forum kolonii (Mar, Ruiz de Árbulo, Vivó 2010: 43).

Dzielnica portowa

W dzielnicy portowej, pod koniec IV wieku, z polecenia zarządcy prowincji (*praeses*) *Marcusa Aureliusia Vicentiusa* odnowiono termy publiczne przy ulicy Sant Miquel tzw. *thermae Montanae*, o czym dowiadujemy się z zachowanej inskrypcji (Macias Solé 2004: 158; Macias Solé 2014: 457; Ruiz de Árbulo et al. 2015: 133) (il. 2, punkt 4; il. 4). Okolicę zabudowywano okazałymi wolnostojącymi budynkami, wyposażonymi w niewielkie pomieszczenia łaźiebne (*balnea*) i prywatne studnie (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 137n) (il. 2. punkt 6)

Il. 4. Termy przy ulicy Sant Miguel tzw. *thermae Montanae* (Macias Solé 2004: 44, 134).

Dystrybucja wody

Główny kolektor, odprowadzający nieczystości z miasta do morza został zastąpiony prywatną siecią nieregularnych kanalizacji (Macias Solé, Remolà Vallverdú 2010: 137n).

***Suburbium* (północno-wschodnia część miasta) / Amfiteatr**

W północno-wschodniej dzielnicy jedyną działającą budowlą użyteczności publicznej w IV wieku pozostawał amfiteatr.

***Suburbium* (zachodnia część miasta) / Nekropola wczesnochrześcijańska**

Znaczenie zyskał teraz obszar podmiejski, w zachodniej części miasta, w pobliżu rzeki Tulcis, do którego z portu prowadziła szeroka arteria określana jako Camí de la Fonteta (il. 2, punkt 10). Wokół drogi wznoszono okazałe wille, które sąsiadowały z rozległą chrześcijańską nekropolą, rozwijającą się wokół grobu umęczonych w III wieku w amfiteatrze biskupa Fruktuoza oraz diakonów Auguriusza i Eulogiusza (López Vilar 2006: 251).

***Tarraco* w obliczu najazdu plemion barbarzyńskich (V wiek)**

Początek V wieku przyniósł wydarzenia, których konsekwencje dotknęły nie tylko *Tarraco*, ale także pozostałych terenów Półwyspu (Ruiz Bueno et al. 2020: 377). W pierwszych latach V wieku na terenie *Hispanii* doszło do zawirowań związanych z próbą pozbawienia władzy cesarza Honoriusza (384–423) przez uzurpatora Konstantina III (?–411), a następnie zbuntowanego przeciw niemu Maksyma, który swą siedzibę ustanowił w *Tarraco* (Sozomen: 9, 13; Collins 1983: 15–17; Collins 2007: 18; Jaczynowska, Pawlak 2008: 390n; Kulikowski 2005: 151). Zamieszanie to wykorzystały przebywające w tym czasie w Galii plemiona barbarzyńskie. W Kronice Hydacjusza (400–469), biskupa *Aqua Flaviae* (Chaves w Portugalii), znajdujemy informację, że „Alanowie, Wandalowie i Swewowie najechali Hispanię w 409 roku”, natomiast w roku 411 lub 412 najeźdźcy dokonali podziału podbitych terytoriów: „Wandalowie [Hasdingowie] zajęli [provincję] Galicia, Swewowie tereny zachodnie, na skraju oceanu, Alanom przypadły w udziale prowincje Lusitania i Carthaginensis, natomiast Wandalowie nazywani Sillingami otrzymali prowincję Baetica” (Hydacjusz, *Chronicon*, 409 r., 42; por. *Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*: 7, 40; Sozomen, HE: 9, 12–13)¹³. Zachodnia część Półwyspu (z prowincją *Tarraconensis*) pozostawała w rękach Rzymian¹⁴ (Collins 2007: 15–18; Pawlak 2007: 145; Kulikowski 2005:

¹³ Wszystkie tłumaczenia, o ile nie podano inaczej, pochodzą od autorki na podstawie: Hydacjusz, *Chronicon*, 409 r., 42. w: Lubac, H. et al. (wyd.) (1942): „Sources chrétiennes” 218 (cyt. dalej jako SCh), Paris: Les Editions du Cerf. 114.

¹⁴ Dzierżący faktyczną władzę magistrzy *utriusque militiae*: Flavius Constantinus (411–421) i „ostatnia tarcza Rzymu” Flavius Aetius (430–54) zdołali nawet przywrócić w dużej mierze wła-

151), i to właśnie tutaj stacjonowały, wykorzystywane do walki z barbarzyńcami wojska cesarskie, m.in. Asteriusza (*comes Hispaniarum*) (Consentius, Ep. 11, 4,3; 7; 8,2)¹⁵, czy Kastynusa (*Flavius Castinus*) (*magister militum*) (Hydacjusz, *Chronicon*, 422 r., 77). Obecność w mieście innych prominentnych postaci związanych z polityką cesarską potwierdzają także liczne inskrypcje nagrobne¹⁶.

Kompleks cesarski

W obliczu nowej, dynamicznej sytuacji na Półwyspie, gdzie plemiona barbarzyńskie zagarniały kolejne tereny, *Tarraco* stała się ostatnim bastionem cesarstwa stawiającym opór nowym najeźdźcom. Na początku V wieku miasto w dalszym ciągu pełniło funkcje właściwe starożytnym centróm administracyjnym i politycznym, którego serce biło w jego górnej części (Macias Solé 2009: 292). Mimo postępującej stopniowo rozbiórki kompleksu cesarskiego, wciąż funkcjonowało *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, a część placu wykorzystywano do celów reprezentacyjnych, o czym świadczy obecność datowanej na lata 468–472, dedykowanej cesarzom Leonowi i Antemiuszowi, inskrypcji (RIT 100 = CIL II 2 / 14 947) (Macias et al. 2009: 453–454; Macias Solé et al. 2010: 61; Pérez Martínez 2014: 118)¹⁷. W połowie V wieku opuszczono cyrk, lecz najbardziej wymownym „przypieczętowaniem” końca

---

dę rzymską w Galii i Hiszpanii. Główną ich bronią było jednak wygrywanie jednych barbarzyńców przeciw innym, przychodzące coraz trudniej, w miarę jak ci na wzór Wizygotów organizowali się stopniowo w silne związki polityczne. Gdy te ostatnie zaczęły tworzyć terytorialne królestwa, odrywając kolejne obszary spod administracji imperialnej, resztki władzy rzymskiej (lub pragnącej uchodzić za rzymską) na Zachodzie zniknęły w latach osiemdziesiątych V wieku” (Ziółkowski, 2008: 558). Za schyłek Hiszpanii rzymskiej badacze uznają inwazję Wizygotów na tereny prowincji *Tarraconense*, który miał miejsce w 472 roku.

¹⁵ *Venit protinus Tarraconam vir illustris Asterio comes cui tanti exercitus cura et tanti belli summa commissa est, et cum eo tot potentissimorum vivorum*; dodaje także: *Ad proelium [...] cum exercitu* (12, 2). Consentius wspomina również, że Asteriusz przebywał w *praetorium* ze swoją córką, w towarzystwie wysoko postawionych mężów (*potentissimi viri*), a także wśród służby (*servi*), przyjaciół i bliskich (Consentius, Ep. 11, 4,3; 8,2 i 12,1). Pilnowała go grupa wojskowych (*militum*) (Ep. 11, 8, 3–4) (Remolá Valverdú et al. 2020: 137). Consentius nie podaje lokalizacji *praetorium*, nie mamy pewności czy chodziło o budowlę w górnej części miasta z okresu cesarstwa, czy może, zgodnie z lansowaną ostatnio ciekawą propozycją późnoantyczny zespół w Centelles oddalony o kilkanaście kilometrów od miasta (Remolá, Pérez 2013; Remolá Valverdú et al. 2020: 137). Dzięki listowi Consentiusa do Augustyna wiemy na przykład, że miasto było siedzibą *comes Hispaniarum* Asteriusza, który około 418–420 przybył na czele ogromnych oddziałów wojska jako dowódca w decydującej wojnie z barbarzyńcami.

¹⁶ *Leucadius (...) primicerius domesti/corum* (RIT 971 = CIL II/2/14, 2126) – tytuł wysokiego rangą dostojnika dworu cesarskiego, *vir honoratus Aventinus* (RIT 946), *Ampelius* (RIT 954) i *Optimus* (RIT 937), który, jak głosi inskrypcja, był odpowiedzialny za „zarządzanie sprawami ważnymi” (RIT 937: *cui maxima rerum est cura*).

¹⁷ *B(eatissimo) f(lorentissimo) s(aeculo) (?)*

Dd. nn. (i.e. dominorum nostrorum) Leonis et

Anthe (vac.) mi Augg. (i.e. Augustorum)

pewnej epoki w dziejach miasta była rozbiórka górującej nad nim świątyni Augusta w drugiej połowie V stulecia (Macias Solé 2014: 457).

Zmiany na tym obszarze związane były również z pojawieniem się w mieście elit kościelnych, podlegających władzy biskupa metropolitarne, którego siedzibę część badaczy lokalizuje na najwyższym tarasie kompleksu cesarskiego (Pérez Martínez 2010: 193n; Ruiz Bueno et al. 2020: 377).

Strefa *intramuros*

W niższych partiach miasta dotychczasową gęstą zabudowę mieszkalną sukcesywnie zastępowano rozproszonymi obiektami mieszkalnymi o rolniczym charakterze (Macias Solé, Remolá Vallverdú 2004: 39).

Dzielnica portowa

W dzielnicy portowej tereny po opuszczonych magazynach oraz łaźniach publicznych zabudowuje się niedużymi budynkami mieszkalnymi, zaopatrzonymi w niewielkie *balnea* oraz prywatne studnie (il. 2, punkt 8–9). Do tego celu wykorzystuje się pochodzące z rozbiórki dawnych rzymskich budowli materiały i stosuje się skromne techniki budowlane. (Díaz et al. 2005: 73; Macias Solé, Remolá Vallverdú 2004: 39; Macias Solé, Remolá Vallverdú 2010: 137n; Ruiz Bueno et al. 2020: 377). Nowy typ zabudowy wymusza modyfikację układu ulic miejskich. Dominują w tym czasie ulice węższe, pozbawione instalacji odprowadzających ścieki i o nieregularnym przebiegu. W dalszym ciągu, w swym niezmiennym kształcie, pozostaje w użyciu biegnąca ze wschodu na zachód główna droga prowadząca do miasta – Via Augusta (Macias Solé, Remolá Vallverdú 2004: 39).

Dystrybucja wody

Nie wiemy, czy w tym stuleciu działały akwedukty, z pewnością powstawało coraz więcej studni, na które natrafiono między innymi w górnej części miasta, w bliskiej odległości od akweduktu (Camino del Cementerio 7) (Lasheras González 2015: 223; Sánchez López, Martínez Jiménez 2016: 160)¹⁸.

***Suburbium* (północno-wschodnia część miasta) / Amfiteatr**

W części północno-wschodniej miasta jedynym funkcjonującym obiektem był w tym okresie amfiteatr, który ostatecznie opuszczono w połowie V wieku (Macias Solé 2014: 457).

---

¹⁸ Zdaniem badaczy mogło to oznaczać, że w tym czasie nie użytkowano akweduktu Gayá, stąd zwiększona liczba studni i cystern.

***Suburbium* (zachodnia część miasta) / Nekropola wczesnochrześcijańska**

Najbardziej dynamiczny wzrost aktywności budowlanej w V wieku zauważa się w okolicach powstającego nad rzeką Tulcis (Francoli) *suburbium* oraz rozrastającej się nekropoli. Aktywność ta związana była z rosnącym kultem lokalnych męczenników: Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza. Jeszcze w pierwszej połowie V wieku nad wykładanym marmurem miejscem pochówku świętych, nazywanym przez Prudencjusza *cavum marmore* (*Pe* VI)¹⁹, a przez wielu badaczy identyfikowanym z grobem określanym jako *sepultura* nr 24 wzniesiono trójnawową bazylikę (Amo 1979: 243–244; López Vilar 2006: 214, 259; Macias Solé et al. 2015: 1–2; Serra Vilaró 1936: 64)²⁰ (il. 2, punkt 11; il. 5). Jego bezpośrednie sąsiedztwo charakteryzuje się wyjątkowym stłoczeniem pochówków wiernych (tzw. *tumulatio ad sanctos*), którzy pragnęli być pochowani w jego pobliżu, o czym informują również liczne inskrypcje nagrobne: „sanctoru[m se]de quiesces” (RIT 1008: 445; ICERV, n. 208: 66), “in se[de s[a]nctoru [qu]ie[s]ci[s]” (RIT 1010: 446; ICERV, n. 209: 66).

Z funkcjonowaniem bazyliki dedykowanej męczennikom związana była również druga budowla bazylikalna, nazywana Bazyliką Północną lub Bazyliką del Parc Central (López Vilar 1996: 61–63; 2006: 109; 2013: 346n) (il. 2, punkt 12; il. 5). Niezależnie od niejasnego przeznaczenia tego kompleksu budowli (klasztor, *fundus*?) (López Vilar 1997: 63; 2013: 348n), nie ma wątpliwości, że wybór miejsca w sąsiedztwie wzniesionej nad grobem Fruktuoza, Auguriusza i Eulogiusza bazyliki był nieprzypadkowy, a o ich ścisłym powiązaniu świadczy również droga łącząca oba obiekty. Obie budowle funkcjonowały jeszcze do drugiej połowy VI wieku (López Vilar 2013: 351n).

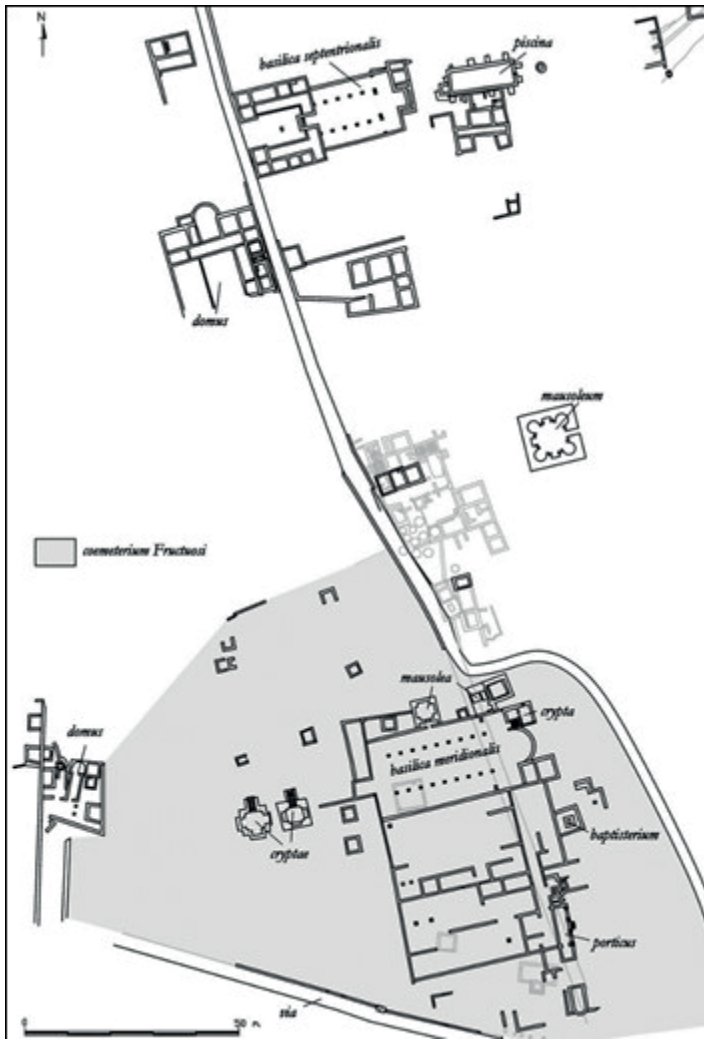
Kolejne zmiany, jakie dokonywały się w mieście związane były z coraz bardziej widoczną obecnością Kościoła, przy jednoczesnym zanikaniu autorytetu cesarstwa na zachodzie, który w *Tarraco* ostatecznie upada wraz z atakiem oddziałów wizygockich na miasto w 472 roku, rozpoczynając okres poddaństwa wobec królestwa Wizygotów (Pérez Martínez 2013: 97)²¹.

¹⁹ *Peristephanon* Prudencjusza cytowane w tekście jako *Pe*, cyt za: *Corpus christianorum seu nova Patrum collectio. Series Latina*: 314–320 (cytowane dalej jako CCL).

²⁰ Na terenie bazyliki znaleziono także, datowany na V wiek, kamienny ułomek z napisem “CTUOSI A”, rekonstruowany jako [...Fru]ctuosi, A[ugurii et Eulogii, który, jak uważają badacze, mógł pochodzić z transenny ołtarza wzniesionego nad grobem tarragońskich męczenników; Vives, J. (wyd.) (1942), *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona. 109, n. 321 (cytowany dalej jako ICERV). Więcej na ten temat, zob. Vives J. (1933), „Una inscripción histórica dels martirs de Tarragona”. *Analecta Sacra Tarraconensia* 9: 247–251, fig. 2; Duval, Y. (1993), „Projet d’enquête sur l’épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et byzantine)”. *Antiquité Tardive*: 173. Podobne ołtarze powstały nad grobem św. Aleksandra przy Via Nomentana w Rzymie, czy św. Feliksa w Cimitile – zob. Iwaszkiewicz-Wronikowska, B. (2013), „*Cancelli*”, czyli najstarsze przykłady wyznaczania granic świętości w chrześcijańskich miejscach kultu. W: A. Głowa, B. Iwaszkiewicz-Wronikowska (red.). *Symposja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*. t. 8: 123–147; Serra Vilaró 1936: 61–63.

²¹ Autor *Chronica Gallica* z 511 roku pisze, że przed wtargnięciem Wizygotów miasto było centrum dowodzenia Vicentiusa (dux Hispaniarum), który po śmierci cesarza Antemiusza (415–472)

Il. 5. Nekropola wczesnochrześcijańska z bazyliką Fruktuoza, Augurysza i Eulogisza (na szaro) oraz z tzw. Bazyliką Północną (V–VI w.) (López Vilar 2006: 276).

Podsumowując, można odnieść wrażenie, że transformacja założonej w III wieku p.n.e. Tarraco była procesem długotrwałym, złożonym, wręcz opornym. Mimo dość wczesnych wzmianek o obecności chrześcijan w mieście, informacja o pierwszych budowlach chrześcijańskich związana jest dopiero z rozwijającym się w IV i V wieku kultem biskupa Fruktuoza oraz diakonów: Augurysza

---

wsparł interesy wizygockiego króla Euryka i pomógł mu w 472 roku w zdobyciu *Tarraco* oraz głównych miast wybrzeża (*Chronica Gallica 511*, ad ann. 472/473: 63–65; Remolà Vallverdú et al. 2020: 138).

i Eulogiusza na terenie ogromnej nekropoli poza murami antycznego miasta, gdzie w V wieku stanęła dedykowana im bazylika.

W świetle przeanalizowanego materiału wydaje się jednak, że *Tarraco*, być może z racji przydzielonego jej statusu stolicy (do czasu reformy Dioklecjana) najrozleglejszej prowincji Półwyspu, była bardzo przywiązana do tradycji pogańskich, a przede wszystkim cesarskich.

Świadczy o tym chociażby fakt, że dosyć długo funkcjonowały w mieście obiekty służące rozrywce: do połowy V wieku amfiteatr, trochę dłużej cyrk. Ze względu na swe bogate walory strategiczne, lecznicze i termalne, *Tarraco* przez kolejne stulecia uchodziła za jedno z najatrakcyjniejszych miast prowincji rzymskich. Tam stacjonowały wojska cesarskie, chętnie gościli prominentni przedstawiciele środowiska cesarskiego, a nawet sami władcy. Ostatnim bastionem władzy cesarskiej w mieście był kompleks na wzgórzu, któremu kres zadała ostateczna rozbiórka górującej nad miastem świątyni Augusta, przygotowując w ten sposób ten najbardziej reprezentacyjny punkt miasta pod budowę kompleksu biskupiego. To symboliczne wydarzenie, przypieczone dodatkowo wtargnięciem Wizygotów na Półwysep, oznaczało kres pewnej epoki w dziejach miasta.

Bibliografia

- Alföldi, G. (1975). *Die römischen inschriften von Tarraco*. Berlin: De Gruyter.
- Amengual, J. (red.) (1987). *Consenci. Correspondència amb Sant Agustí*. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- Amo, D. (1979). *Estudio crítico de la Necropolis Paleocristiana de Tarragona*. Tarragona: Excma. Diputación Provincial Tarragona.
- Arbeloa i Rigau, J.-V.A. (1987). „La ocupació suburbial de les ciutats romanes: el sector nord-occidental de Tàrraco”. *Butlletí Arqueològic* 8–9. 87–124.
- Arrayás Morales, I. (2014). „Aprovechamiento y explotación de las aguas subterráneas en el noreste de la Península Ibérica en época romana”. *Historie* 11. 117–134.
- Auzoniusz (2017). *Dziela*. t. 1. Przeł. J. Stadler. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Collins, R. (1983). *Early Medieval Spain. Unity in Diversity, 400–1000*. London: Macmillan.
- Collins, R. (2007). *Hiszpania w czasach Wizygotów, 409–711*. Przeł. J. Lang. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Díaz, M., García, M., Macías, J.M., Pociña, C.A. (2005). *Les termes públiques de Tàrraco i la monumentalització de la façana marítima de la ciutat*. W: *Tribuna d'Arqueologia 2002–2003*. Barcelona: Generalitat de Catalunya Departament de Cultura.
- Díaz, M., Puche, J.M., (2001). „El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la Ciudad”. *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11–12. 291–319.
- Divjak, J. (wyd.) (1981). Augustinus, *Ep.* 11. W: “Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum” (CSEL) 88. Wien: Academia Litterarum Caesarea Vindobonensis.
- Gurt i Esparraguera, J.M. (2000–2001). „Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad tardía: dinámicas Urbana”. *Zephyrus* 53–54. 443–471.
- Jacynowska, M., Pawlak, M. (2008). *Starożytny Rzym*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Kulikowski, M. (2005). *Late Roman Spain and Its Cities*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Lasheras González, A. (2015): „El paisaje urbano de Tarraco: reflexiones sobre su transformación desde una perspectiva social”. *Revista Arkeogazte Anexo 1*. 220–229.
- López Vilar J. (1997). „Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco”. *Revista de Arqueología* 197. 58–64.
- López Vilar, J. (2006). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*. Tarragona: Institut Català d’Arqueologia Clàssica.
- López Vilar, J. (2013). *El santuario paleocristiano de los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en el suburbio de Tarraco*. W: *Acta XV Congressus Internationalis Archeologiae Christianae Toletum 2008*. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana: 343–356.
- Macias, J.M., Menchón, J., Muñoz, A., Teixell, I. (2009). „La construcción del recinto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)”. *Butlletí Arqueològic* 5, 32. 423–479.
- Macias Solé, J.M. (2000). *Tarraco en la Antigüedad tardía: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica*. W: A. Ribera i Lacomba (red.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*. Valencia: Ajuntament de Valencia: 259–271.
- Macias Solé, J.M. (2004). *Les termes públiques de l’area portuaria de Trraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona: Institut Català d’Arqueologia Clàssica.
- Macias Solé, J.M. (2009). *Tarracona visigoda. ¿Una Ciudad en declive?* W: *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*. Alcalá de Henares: Museo Arqueológico Regional. 293–301.
- Macias Solé, J.M. (2011). *Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y territorio de Tarraco. Una primera aproximación*. W: J. Arce, B. Goffaux (red.). *Horrea d’Hispanie et de la Méditerranée romaine*. Madrid: Casa de Velázquez. 185–199.
- Macias Solé, J.M. (2014). *El territorio y la ciudad de Tarraco*. W: P. Pensabene, C. Sfamini (red.). *La Villa restaurata e i nuovi studi sull’edilizia residenziale tardoantica. Atti del Convengno internazionale del Centro Interuniversitario di Studi sull’Edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (Piazza Armerina 7–10 novembre 2012)*. Bari: Edipuglia. 453–465.
- Macias Solé, J.M., Menchón Bes, J., Muñoz Melgar, A., Teixell Navarro, I. (2010). „La acrópolis de Tarraco y la implantación urbana del culto imperial en la capital de la Hispania Citerior”. *Bollettino di Archeologia on line I*. wydanie specjalne A/A8/4: 50–66.
- Macias Solé, J.M., Muñoz Melgar, A., Teixell Navarro, I. (2015). „La tumba martirial de los Santos Fructuoso, Augurio y Eulogio de Tarragona”. *Adiós* 112. 1–2.
- Macias Solé, J.M., Remolà Vallverdú, J.A. (2004). *Topografía y evolución urbana*. W: X. Dupré (red.). *Tarragona Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*. Roma: L’Erma di Bretschneider. 27–39.
- Macias Solé, J.M., Remolà Vallverdú, J.A. (2010). „Portus Tarraconensis (Hispania Citerior)”. *Bollettino di Archeologia on line I*. wydanie specjalne B/B7/10. 129–140.
- Mar, R., Guidi-Sánchez, J.J. (2010). *Formación y usos del espacio urbano tardoantiguo en Tarraco*. W: A. García (red.). *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (S. VI–VIII)*. Toledo: Toletum Visigodo. 173–182.
- Mar, R., Ruiz de Árbulo, J., Vivó, D., Beltrán-Caballero, J.A. (2015a). *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, t. 1.
- Mar, R., Ruiz de Árbulo, J., Vivó, D., Beltrán-Caballero, J.A. (2015b). *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, t. 2.
- Passio Fructuosi, Augurii et Eulogii* (A. Fábrega Grau, wyd. I oprac.) (1953). *Pasionario Hispánico (siglos VII–IX)*. t. 2. Madrid, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. 183–186; Musurillo, H. (1972). *The acts of the Christian martyrs*. Oxford: Oxford University Press. 176–185; Riesco Chueca, P. (wyd. i oprac.) (1995). *Pasionario Hispánico*. Sevilla: Universidad de Sevilla. 71–79.
- Pauli Orosii historiarum adversum paganos libri VII*. (1889). C. Zangemeister (wyd.). Leipzig: Teubner.

- Pawlak, M.N. (2007). *Aecjusz i barbarzyńcy*. Kraków: Wydawnictwo Atryda.
- Pérez Martínez, M. (2010). *Tarraco christiana. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VII)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/8638/TESI_DOCTORAL.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Pérez Martínez, M. (2014). „El final del Imperio romano de Occidente en Tarraco. La inscripción de los emperadores León I y Anthemio”. *Pyrenae* 45, 2. 117–138.
- Remolà, J.A. (2013). *Las cloacas de Hispania. Estado de cuestión: Tarraco*. W: F. De Asís Escudero Escudero, M.P. Galve Izquierdo, *Las Cloacas de Caesaraugusta y Elementos de Urbanismo y Topografía de la Ciudad Antigua. Incluye un Estado de la cuestión de las cloacas de Hispania*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Remolà Vallverdú, J.A. (2007). „La vil·la romana de Centcelles (Constantí, Tarragonès)”. *Fòrum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines* 13. 171–189.
- Remolà Vallverdú, J.A., Lasheras González, A., Pérez Martínez, M. (2020). *Tarraco, una base de operaciones de los ejércitos imperiales (ca. 420–470 dC)*. W: A. Carneiro, N. Christie, P. Diarte-Blasco (red.). *Urban transformations in the Late Antique West: materials, agents and models*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra. 135–154.
- Ruiz Bueno, M.D., Acero Pérez, J., Romani Sala, N. (2020). *Transformaciones en el callejero de Augusta Emerita, Colonia Patricia y Tarraco en la antigüedad tardía: breve estudio comparativo*. W: P. Mateos Cruz, C.J. Morán Sánchez (red.). *Exemplum et Spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del paisaje urbano de las ciudades históricas*. Mérida: Instituto de Arqueología (CSIC-Junta de Extremadura). 369–380.
- Ruiz de Árbulo, J., Mar Medina, R., Beltrán Caballero, J.A., Costa, A., Gris, F., Guidi-Sanchez, J.J. (2015). *La gestión del agua en la antigua Tarraco*. W: L. Borau, A. Borlenghi (red.). *Aquae Ductus: actualité de la recherche en France et en Espagne: Actes du colloque international de Toulouse, 15–16 février 2013*. Bordeaux: Fédération Aquitania. 117–137.
- Salom Garreta, C. (2009). „La arquitectura eclesiástica de Tarragona durante la antigüedad tardía. Nuevas interpretaciones”. *Butlletí Arqueològic* 5, 32. 685–756.
- Sánchez López, E., Martínez Jiménez, J. (2016). *Los acueductos de Hispania, construcción y abandono*. Madrid: Fundación Juanelo Turriano.
- Serra-Vilaró, J. (1936). *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*. Tarragona: Tallers tipogràfics: Suc. de Torres & Virgili.
- Terrado Ortuño, P. (2019). *El puerto de Tarraco en época romana (siglos II a.C.–III d.C.)*. *Fuentes, historiografía y arqueología*. Tarragona: Autoritat Portuària de Tarragona y Arola Editors.
- Zangemeister, K. (wyd.) (1882). *Pavli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII*. W: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL) 5. Wien: Academia Litterarum Caesarea Vindobonensis.
- Zimnowodzka, A. (2019). „Topografia rzymskiej Tarragony w świetle źródeł pisanych i archeologicznych”. *Manufactura Hispanica Lodziense* 6. 265–284.
- Ziółkowski, A. (2008). *Historia Rzymu*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Dr Anna Zimnowodzka – philologist and art historian, assistant professor at the Department of Spanish Language (Department of Integrated Education) at the Samuel Bogumił Linde University of Foreign Languages in Poznań. Her research focuses on Roman art in Spain, in particular on the topography of Roman cities and the religious changes in Late Antiquity, with main attention on the cult of the saints.

e-mail: azimnowodzka@go2.pl